

מחשבה ומעשה בדיני גרמא

בירור הלכתי, עיוני ורעיוני על ההבדלים שבין גרמא בשבת לגרמא בנוזיקין / יצחק יוסף

- ❖ מבוא
- ❖ גרמא בשבת
  - שיטות הראשונים לעניין גרמא בשבת
  - הרחבת הדין לכלל המלאכות
  - סיכום גרמא בשבת
- ❖ גרמא בנוזיקין
  - בבא קמא
  - בבא בתרא
  - סיכום גרמא בנוזיקין
- ❖ בין גרמא בשבת לגרמא בנוזיקין
- ❖ מחשבה ומעשה בין אדם לחברו ובין אדם למקום
  - בין בית דין של מעלה ובית דין של מטה
- ❖ סיכום

מבוא

גרמא היא מונח הלכתי שמתאר פעולה שגורמת למעשה אחר לקרות – אולם היא לא עשיית המעשה בעצמו. המונח מופיע בהקשרים שונים, הן לגבי הלכות שבת ועשיית מלאכה בשבת והן בהלכות נזיקין ועשיית נזק לאחר – אולם הדינים שם נראים חלוקים.

בתחילה אנתח את דין הגרמא בשבת, דרך סוגיות גרם הכיבוי, ואנסה לעמוד על הגדרה ברורה לדיני גרמא בשבת דרך ההבנות השונות של הראשונים. לאחר מכן אבחן את שתי הסוגיות בגמרא שבהן משווים בין גרמא בשבת לגרמא בנוזיקין, ועל סמך סוגיות אלו אנסה להגדיר את דין הגרמא בנוזיקין.

לבסוף אנסה להתבונן בשני הדינים ולראות כיצד נוצרו ההבדלים שביניהם, ומתוכם להוליד הבנות בהקשרים השונים – בדינים שבין אדם לחברו שמאפיינים את דיני הנזיקין, ובדינים שבין אדם למקום שהלכות שבת משתייכות אליהם.

גרמא בשבת

המשנה במסכת שבת פרק טז מביאה את מחלוקתם של ר' שמעון בן ננס ור' יוסי: רשב"נ מתיר להניח כלים מלאים במים ליד דליקה כדי שהמים ימנעו מהאש להתפשט על ידי התבקעות הכלים, ואילו ר"י אוסר. בגמרא בדף קכ ע"ב מציגים סתירה בין המשנה שבה חכמים (רשב"נ) מתירים גרמא ור"י שאוסר גרמא לברייתא שבה חולקים ר' יוסי ורבנן בעניין טבילה, כאשר כתוב על הגוף שם השם – לדעת ר' יוסי טובל כדרכו, ואילו לחכמים צריך לשים גמי. לכאורה יוצא מהברייתא כי לר' יוסי גרמא מותר, ולחכמים אסור! אלא שמסבירים כי הטעם להיתר עשיית מלאכה על ידי גרמא הוא שאסור לעשות מלאכה – אבל גרמא מותר, והסיבה שר' יוסי אוסר בכיבוי הוא החשש שהאדם יכבה אף לא בגרמא, מחשש לממונו. את שיטת חכמים מיישבים בכך שהברייתא בעניין טבילה כלל לא עוסקת בגרמא – ואכן גרמא מותר, אלא שהם סוברים שאסור לעמוד בפני שם השם (שעל הגוף) ערום.

יוצא אם כן שלכו"ע גרמא מותר מהתורה, אלא שר' יוסי אוסר מדרבנן בגרם כיבוי לצורך ממון, כי כך יבוא לכבות אף ללא גרמא.

בסוגיה אחרת, בדף מז ע"ב, נאמר כי מותר לשים כלי שיקבל את הניצוצות מהנר, אולם אסור לשים מים בתוך כלי זה מפני שהוא מכבה. בהתחלה הגמרא מעמידה את המשנה כר' יוסי שסובר שגרמא בכיבוי אסור – אולם לאחר שהגמרא מעמידה את המקרה בערב שבת, רב אשי אומר שזו יכולה להיות אף שיטת רבנן, שמתירים כיבוי בגרמא, אלא שבסוגיה כאן סיבת האיסור היא קירוב הכיבוי.

כל הראשונים שואלים מה היחס בין הסוגיה בדף קכ שמתירה כיבוי בגרמא מפני שגרמא מותר (אף לר' יוסי – האיסור הוא מדרבנן), לבין הסוגיה בדף מז שאוסרת להניח כלי עם מים מתחת לנר מפני שהוא מקרב את הכיבוי.

שיטות הראשונים לעניין גרמא בשבת

רש"י מנסה לתרץ :

מתניתין אפילו לרבנן, דלא דמי לגרם כיבוי, דהתם כי מטי דליקה לכלים - דליקה הוא דפקע להו, וגרמא בעלמא הוא, אבל זה שנתן המים ממש תחת הנר - מכבה ממש הוא, וגזירה מבעוד יום אטו משחשכה (רש"י שם ד"ה אלא).

רש"י מסביר שאין סתירה בין שתי המשניות מפני שהמשנה בדף מז היא לא גרמא אלא כיבוי ממש – וחכמים גזרו שהאיסור הוא גם בערב שבת מחשש שישים כלי עם מים מתחת לנר בשבת ויכבה ממש.

התוספות על אתר מבינים שלמרות שרש"י כותב בפירוש נתינת המים תחת הנר זה כיבוי ממש – הוא מבין שזה לאו דווקא כיבוי ממש, אלא שזה יכול לבוא לידי כיבוי, אם יגביה את הכלי. כלומר גוזרים בשבת שאסור להניח כלי מים מתחת לנר, מכיוון שאם יגביה את הנר הוא יכבה אותו, וגוזרים מערב שבת על השבת – למרות שיש כאן גזרה לגזרה.

אולם הריטב"א מדגיש את העובדה שרש"י כותב שנתנית כלי עם מים תחת הנר הרי היא ככיבוי ממש, ומסביר את שיטת רש"י כך המים עצמם מכבים את הניצוצות שנופלים מהנר – אף שהניצוצות עתידין להכבות מעצמם.¹

רבינו חננאל מפרש שבנתנית כלי מתחת לנר, הרי זה כיבוי ממש, כי אין חציצה, לעומת שימת כלי עם מים ליד הדליקה כדי שיבקע, שם יש חציצה בין המים לאש.

¹ הריטב"א מסביר את הביטוי "מקרב את כיבוי" ע"פ הגמרא בסנהדרין לגבי עשרה המכים אדם – לשיטת ר' יהודה בן בתירא האחרון חייב מפני שמקרב את מיתתו. הרי שלמרות שהוא שותף להרג יחד עם אחרים, מכיוון שהוא נתן את המכה האחרונה, הרי שיש לו חיוב.

בעלי התוספות מקשים על שיטה זו שתי קושיות:

א. הרי במקרה שנדלק הבגד (שם קכ), גם לרבנן מותר לשפוך מים ישירות על הצד השני של הבגד!

ב. הירושלמי (טז ה"ו) אומר בפירוש שיש מחלוקת בין ר' יוסי ורבנן אף לעניין מחיצה של מים, כלומר שלא כשיטת הר"ח.

הריטב"א מציג את שיטה זו בר"ח ומשווה לשיטת רש"י, על פי הבנתו, אולם הוא מצביע על הבדל ביניהם: בעוד שרש"י הסביר, לפחות ע"פ הבנת הריטב"א, למה רק אסור לתת כלי של מים חשופים מתחת לנר, ר"ח מסביר למה מותר לתת כלי מלא במים כדי שייבקע, ואז נוצרת קושיות התוספות, ולכן לדעת הריטב"א יש לפרש כשיטת רש"י.

אולם לדעתי יש להקשות גם על שיטת הריטב"א, הרי רש"י אומר בפירוש למה מותר לכבות דליקה בכלים: "דהתם כי מטי דליקה לכלים - דליקה הוא דפקע להו, וגרמא בעלמא הוא" (רש"י שם). אני חושב שאכן קושיות התוספות על שיטת הר"ח מונעות את הסברו, אלא שהריטב"א לא מסביר את ההבדל העקרוני שרש"י מציג.

רבינו ניסים בפירושו הסביר את כל המחלוקת בצורה קצת שונה:

ורבנן לא שרי אלא בגרמא בעלמא דהיינו לעשות מחיצה בכלים מלאים וכן נמי הא דאמרין התם טלית שאחז בה האור נותן עליה מים מצד אחד ואם כבתה כבתה התם היינו טעמא לפי שאין המים מכבין את הדולק אלא מונעין שלא יתפשט האור אבל הכא טפי מגורם הוה (שבת מז ע"ב ד"ה "אפילו תימא").

הר"ן מסביר כי גם במקרה של טלית שאחז בה האור, וגם במחיצת כלים מלאים במים כדי שיתפקעו, ההיתר מתבסס על כך שהמים לא עושים פעולה של כיבוי, אלא פעולה של מניעת התפשטות (וכך גם נראית שיטתו של ר' שמעון בן ננס, שמתיר לכסות בעור של גדי מפני שהוא מחרך – כלומר שהאש לא נאחזת בו), אולם במקרה של נתינת כלי מתחת לנר, זה יותר מגורם לכיבוי.

מלשון הר"ן לא ברור מה בדיוק תוספת הכיבוי בכלי מתחת לנר, אולם אם נדקדק בדברי רש"י: "מכבה ממש הוא", הרי שההבדל בין שתי הסוגיות הוא באדם – במקרה של כלים מלאים מים כדי להתבקע, האדם מתכוון למנוע את התפשטות האש, אבל בנתינת כלי מים תחת הנר כדי לקבל את הניצוצות, הרי שהאדם מתכוון לכיבוי הניצוצות ממש. שיטה זו הובאה על ידי השלטי גיבורים:

מדברי כולם מוכח דגרם כיבוי שרי אפילו מכוון לכך מ"מ נראה דודאי כל גרם כיבוי דשרינן הוא בענין שאינו מכוין לכבות אלא הוא עושה שום דבר לחצוץ בפני הדליקה וע"י כך בא הכיבוי² (דף קכה בדפי הר"ן).

השו"ע (או"ח רס"ה ס"ד), האוסר לשים כלי עם מים תחת הנר כדי שיקבל את הניצוצות, מוסיף שמותר לשים מים בעששית בערב שבת: "שאינו מתכוון לכיבוי אלא להגביה השמן", ונראה שהוא פוסק בפירוש שהולכים אחר הכוונה.³

הרחבת הדין לכלל המלאכות

היו מן הראשונים שהסתפקו האם ההיתר בגרמא הוא בכל המלאכות או רק במלאכת כיבוי,⁴ ואמנם נראה מלשון ספרי הפסיקה של הרמב"ם, הטור והשו"ע שההיתר הוא רק במלאכת כיבוי, שהרי שלושתם כותבים: "גרם כיבוי מותר". ואולי אפשר לדייק בלשונם שרק במלאכת כיבוי גרמא יהיה מותר.

אולם בפירוש המאירי למשנה בדף קכ הוא פוסק שמותר לעכב את הבעירה על ידי בולי עץ קשים, אף שהם גורמים לבעירה, כלומר הוא מרחיב את הדין למלאכת הבערה. כמו כן הבאור הלכה על גרם כיבוי מוסיף בפירוש:

² הש"ג מתקשה בשאלת ההיתר במחיצת כלים מלאי מים גם לשיטת ר' שמעון, שהרי מורה ר"ש ב'פסיק רישא', כלומר מקרים שבהם התוצאה היא בלתי נמנעת – כמו תוצאת הכיבוי בכלים מלאים מים. אולם הוא מסביר שזה החידוש בגרמא – למרות שזה פסיק רישא, מכיוון שזה גרמא אז מותר. ³ ואולי אפשר לדקדק כך גם בדברי הרמב"ם (הלכות שבת פ"א ה"ט) בעניין כוונה בליקוט תאנים בשבת.

⁴ למשל השלטי גיבורים (שהובא להלן) שואל זאת בפירוש אולם הוא נשאר בספק.

לאו דוקא כיבוי הוא מלאכה שאינה צריכה לגופה דאפילו בכל מלאכות הדין כן וכנ"ל (שם).
אפשר להציע שהבאו"ה מתבסס על דרשת הגמרא (קכ ע"ב) שמרחיבה זאת לכלל המלאכות: "כתיב לא תעשה כל מלאכה - עשייה הוא דאסור, גרמא שרי". הדרשה היא על כלל המלאכות ולא רק כיבוי.⁵

סיכום גרמא בשבת

בעקבות הסוגיה בדף קכ המתירה הנחת כלים מלאי מים כדי שיבקעו, והסוגיה בדף מז האוסרת להניח כלי מלא מים כדי לקבל ניצוצות – ניסו הראשונים לעמוד על ההבדלים בין הסוגיות, ובאילו מקרים מעשה הגרמא בשבת יהיה מותר ובאילו אסור.

דעת ר"ח הייתה שההבדל בין הסוגיות הוא במחיצות, האם המחיצה היא של מים או לא, אולם התוספות הקשו על דעה זו מספר קושיות. בעקבות הקושיות הביא הריטב"א את שיטת רש"י בחלקה, אולם דעתו לא מתיישבת עם לשון רש"י.

לבסוף הבאנו את דעת הר"ן בצירוף דעת רש"י, והסברנו כי ההבדל בין המקרים הוא מתכוון או לא מתכוון: במקרה של שימת כלי עם מים מתחת הנר האדם מתכוון לכבות את הניצוצות, ואילו במקרה של שימת כלים מלאים כדי שיבקעו מתכוון לעכב את הבעירה, אבל לא לכבות, ודבר שאינו מתכוון מותר. אמנם כאן מדובר בפסיק רישא, אבל השלטי גיבורים מסביר שאינו מתכוון בגרמא, מותר אפילו בפסיק רישא. לבסוף הראינו שרוב הראשונים פוסקים את היתר הגרמא בשבת לכלל המלאכות.

⁵ יש לציין שישנה מחלוקת האם היתר גרמא בשבת הוא לכתחילה או רק במקום הפסד. בעוד שרוב הראשונים לא חילקו והתירו בשניהם, המרדכי בסימן שצ"ט הביא את רבינו יואל שמחמיר ומתיר רק במקום היוק. למעשה רוב הפוסקים, אפילו הספרדים, מחמירים כשיטת הרמ"א שפסק את המרדכי להלכה, בניגוד לדעת השו"ע.

גרמא בנזיקין

ישנן שתי גמרות שמשוות בין גרמא בנזיקין וגרמא בשבת: גמרא במסכת בבא בתרא וגמרא במסכת בבא קמא. בשני המקרים ההשוואה היא בין נזק שנעשה בגרמא ל"זורה ורוח מסייעתו" (פעולת הזרייה היא זריקה של התבואה כלפי מעלה כדי להיעזר ברוח כדי להפריד בין התבואה למוץ – כלומר חלק מהפעולה נעשה על ידי הרוח), ובשני המקומות ישנה מחלוקת האם מקבלים את ההשוואה לשבת באופן מהותי או לא. דרך סוגיות אלה ננסה לעמוד על כללים עקרוניים לגרמא בנזיקין.

בבא קמא

המשנה בדף נט ע"ב עוסקת בדיני נזק על ידי בעירה, והיא פוטרת את כל הגורמים במידה והרוח ליבתה את האש, והיא שגרמה לנזק. אחר כך הגמרא מביאה ברייתא נוספת שמדייקת ואומרת שאם אדם ליבה יחד עם רוח, בוחנים האם הליכוי של האדם היה יכול לגרום בעצמו לבעירה משמעותית. אם כן – האדם יהיה חייב, ואם לא – הוא פטור.

הגמרא על אתר (דף ס ע"א) שואלת: למה שהברייתא והמשנה יפטרו במקרים מסוימים שהרוח פעילה בהם? הרי זה בדיוק כמו מלאכת זורה בשבת, שבה האדם זורק לאוויר והזרייה נעשית על ידי הרוח שמעיפה את המוץ, ובכל זאת האדם מתחייב על מלאכת זורה באופן זה!

על כך הגמרא מביאה ארבעה תירוצים:

אמר אביי: הכא במאי עסקינן - כגון שליבה מצד אחד, ולבתו הרוח מצד אחר. רבא אמר: כגון שליבה ברוח מצויה, ולבתו הרוח ברוח שאינה מצויה. ר' זירא אמר: כגון דצמרה צמורי. רב אשי אמר: כי אמרינן זורה ורוח מסייעתו - ה"מ לענין שבת, דמלאכת מחשבת אסרה תורה, אבל הכא גרמא בעלמא הוא, וגרמא בנזיקין פטור (שם).

נראה שהגמרא הביאה שלושה תירוצים בצורת אוקימתא: אביי מעמיד את מקרה שבו ליבוי האדם והרוח נעשה מכיוונים שונים, ואז בהכרח ליבוי האדם לא הוא שגרם להתפשטות; רבא אומר שהאדם ליבה את האש ביחד עם רוח מצויה, אולם הרוח התחזקה באופן משמעותי, שלא ניתן לחיזוי, ולכן האדם פטור; ור' זירא אומר שליבוי האדם לא נחשב כי הוא רק נשם באופן רגיל ולא נפח ממש. בנוסף הביאה הגמרא את תירוצו של רב אשי – שמנסה לטעון טענה מהותית על ההבדל בין גרמא בניזיקין לגרמא בשבת. שיטת רב אשי היא שגרמא בשבת אסורה אם האדם התכוון לעשות מלאכה על ידי פעולת הגרמא – משום שהאיסור הוא "מלאכת מחשבת" (ומשתמע מכך שפעולה של גרמא ללא תכנון אינה "מלאכת מחשבת"), אך לעומת זאת בדיני נזיקין - גרמא בניזיקין פטור.

את הנחתו של רב אשי לגבי כוונה בגרמא בשבת ראינו בפרק הקודם, והיא אחידה עם דעת רב אשי בשבת מזו. רב אשי מעמיד שיטה עקרונית שמשמשת כמקור לשיטת השלטי גיבורים המתיר גרמא בשבת רק במקרה שהאדם אינו מתכוון לתוצאה אסורה – אפילו בפסיק רישא; אלא שבמקרה הנוכחי של "זורה ורוח מסייעתו" האדם מתכוון. לשיטתו של רב אשי גרמא היא פעולה מעשית שמנותקת מהתוצאה – אלא שבשבת התורה חייבה על כך אם התכוון.

ואכן רש"י על אתר בד"ה "מלאכת מחשבת" כותב: "נתקיימה מחשבתו דניחא ליה ברוח מסייעתו", כלומר בדיני שבת אנו מתבוננים בתכנון מחשבת האדם כלפי המלאכה כדי לחייב או לפטור. על פי הסבר רש"י כאן אני חושב שרש"י בשבת (דף מז) כיוון לדעת הר"ן: כשהוא מסביר את ההיתר דווקא כשהדליקה היא שהבקיעה את הכלים וגרמה למים לכבות, הוא מתכוון שהאדם לא תכנן לעשות זאת בעצמו.⁶

⁶ מדברי הרא"ש כאן עולה אופציה נוספת להסביר את החילוק בין גרמא מותרת לגרמא אסורה: החילוק בין דרך המלאכה לדבר שאיננו בדרך המלאכה. חילוק זה דומה למתכוון ואינו מתכוון במעט – אלא שהוא לא הובא בפירוש בדברי הראשונים ביישוב הסוגיות בשבת. הצעה נוספת שעלתה בשיעור כללי של מו"ר הרב תמיר גרנות היא בשאלת דין 'מתעסק' ומשצ'ג (כיוון דומה להסבר הש"ג שהסברנו באינו מתכוון).

בבא בתרא

במסכת בבא בתרא (דף כו ע"א) ישנה מחלוקת בין ר' יוסי וחכמים, האם כל אדם יכול לעשות בתוך שלו כרצונו. ר"י סובר שאדם רשאי, והרוצה להימנע מנזק ירחיק עצמו מהמזיק; ולעומתו שיטת חכמים היא שהמזיק צריך להרחיק את עצמו כדי להימנע מלהזיק. הגמרא שם מסבירה שגם ר' יוסי מודה במקרה של גיריה דידיה (תרגום: חצים שלו), ורש"י מסביר שהכוונה היא נזק שנעשה מכח ידי המזיק ממש. בתוך סוגיה זו מביאה הגמרא מספר מקרים שאפשר לדון האם יהיה חייב אף לשיטת ר"י (שהלכה כמותו, על פי הגמרא שם).

המקרה שלנו מספר על דבי בר מריון, בנו של רבין, שהיה מנפץ פשתן, והנעורת מאותה הפעולה הייתה מזיקה לאנשים. המקרה הגיע אל רבינא שפסק שאמנם אמרנו שר"י מודה בגיריה דיליה, אך הכוונה היא שהנזק הגיע מכחו, אולם במקרה שלנו הרוח היא שמביאה את הנעורת המזיקה, ולכן רבינא פוטר.

על פסק זה מקשים וחולקים מר בר רב אשי ומרימר: מדוע זה שונה מדין זורה ורוח מסייעתו בשבת, ששם חייב?

הראשונים השונים תוהים על שיטתם,⁷ הרי לשיטת רב אשי (אביו של מר ברי דרב אשי) הראנו הבדל עקרוני שפוטר גרמא בנזיקין, מפני שהחויב של "זורה ורוח מסייעתו" הוא רק בגלל מלאכת מחשבת! אולם הראשונים שם מחלקים בין המקרה שלנו, שדן בחיוב להרחיק את הנזק, לבין הפטור מתשלום. רש"י על אתר מסביר את שיטת רבינא, על פי הגמרא בבבא קמא, שישנו הבדל עקרוני בין שבת ונזיקין, ולכן אי אפשר להשוות.

לבסוף הגמרא שואלת לשיטת רבינא שפוטר מנזק: מה ההבדל מהמקרה של גץ היוצא מתחת הפטיש והזיק שחייב? ומסבירים את החילוק: "התם ניתא ליה דלילול,

⁷ תוס' בבא בתרא דף כו ד"ה "מאי שנא"; תוס' בבא קמא דף ס ד"ה "רב אשי"; ר"ף בבא בתרא דף יג ע"ב; והרמב"ן במסכת בבא בתרא מביא שמועה זו בשם הר"ח – אלא שהרמב"ן אומר: "שמועה זו צריכה לפנים", ואולי דעת הרמב"ן לא נוחה מסברה זו עד הסוף.

הכא לא ניחא ליה דליזל".

במקרה של הפטיש נוח לאדם שהגן יצא מחנותו כדי שלא יזיק את עצמו, בניגוד למקרה שלנו שאין לו מכך שום רווח. אם כן, נראה שמרימר ומר ברי דרב אשי מחייבים במקרה שנעורת של מנפץ פשתן הזיקה מפני שזה כמו "זורה ורוח מסייעתו", ואם בשבת הזורה ורוח מסייעתו נחשב כאילו עשה את הפעולה כולה בעצמו – ואין אנו משליכים את עצם הפעולה על הרוח – אף כאן, בדיני נזיקין, העושה פעולה והרוח השלימה את פעולתו הרי זה כאילו עשה את הנזק בעצמו.

לעומתם, שיטתו של רבינא בנויה משלושה חלקים: השלב הראשון הוא הסבר שיטת ר' יוסי כתלויה בכוחו של האדם, ואילו כאן מדובר בכוח הרוח. בשלב השני, הוא מניח שישנו הבדל עקרוני בין נזיקין לשבת (אולם הוא לא מסביר מהו, נראה כדעת רב אשי). בשלב השלישי, לאחר שמקשים מדיני נזיקין, הוא עדיין סובר שפטור מלהרחיק מפני שבמקרה שהשוו אליו נוח לו מכך שהגן יוצא החוצה, ולכן חייב לשלם, ואילו כאן לא נוח לו ולכן פטור אפילו מהרחקה.

שיטתו של רבינא קשה – מצד אחד הוא פוטר את המקרה של דבי בר מריון מפני שהמעשה לא נעשה מכוחו, ומצד שני, במקרה של 'גן היוצא מתחת לפטיש', נראה שהוא פוטר מכיוון שמחשבתו מעידה על כוונותיו. הסבר אפשרי לכך הציע הרב אהרן ליכטנשטיין בשיעוריו על 'דינא דגרמי':

אפשר לומר שכאשר ניחא ליה דליזל, מניחים שהוא **פעל** בצורה מגמתית להובלת האש [...] מבחינה מציאותית, יש שותפות רבה יותר לאדם ביצירת ההיזק, מאשר במציאות של 'לא ניחא ליה דליזל' (155).

לדעת הרב ליכטנשטיין טענתו של רבינא משפיעה ישירות על הרובד המעשי – ובעצם הוא טוען שגם לשיטת רבינא, גרמא בנזיקין תלוי במעשה. שיטתו של הרא"ל מעט דחוקה במילים – אולם תשובתו של רבינא עצמו היא קשה. על פי הסבר זה, אפשר לומר שלשיטת רבינא, גרמא בנזיקין תלוי במעשה.

סיכום גרמא בנוזיקין

1. אביי, רבא ור"ז מסכימים באופן עקרוני שחייב בגרמא כמו בשבת – אלא שהם מעמידים את המשנה בבא קמא באוקימתות שונות, שמסבירות למה זו לא גרמא, ולכן פטור. שיטה זו קשה מפני שהיא לא מסתדרת עם הגמרות שמתירות גרמא בנוזיקין.
  2. רב אשי פטור מתשלום במקרה של גרמא בנוזיקין, ומחייב בגרמא בשבת מפני ש"מלאכת מחשבת אסרה תורה ועל גבי שיטה זו חולקים רבינא ומרימר ומבדר"א, האם בכל זאת יהיה חייב להרחיק את הנזק, אף אם יהיה פטור מתשלום – אולם ייתכן ויהיה חייב לשיטת מרימר ומבדר"א על בסיס שיטה זו אפשר להניח את הבנתנו בגרמא בשבת – שגרמא בשבת תלויה במחשבה, לעומת גרמא בנוזיקין שכנראה לא תלויה במחשבה.⁸
  3. לפי רבינא, פטור בגרמא בנוזיקין, אפילו מהרחקה, רק אם מעשיו של האדם עצמו מוכיחים כי הוא לא אחראי למעשיו, כגון שהנזק לא בא מכוחו, אולם אם מעשיו מוכיחים כי הוא אחראי לנזק או שהנזק בא מכוחו, יהיה חייב לשלם.⁹ בנוסף, שיטתו רואה הבדל עקרוני בין דיני שבת לדיני נזיקין.
- השיטה הראשונה לא רואה הבדל עקרוני בין גרמא בשבת לגרמא בנוזיקין (ואולי מצטרפים לסיעה זו מרימר ומר ברי דרב אשי). לעומת זאת, נראה שרב אשי ורבינא מסכימים כי ישנו הבדל עקרוני בין גרמא בשבת לגרמא בנוזיקין.

⁸ רוב הראשונים מחלקים באופן מהותי בין 'דינא דגרמי' לגרמא בנוזיקין ולכן פוטרם בגרמא ומחייבים בגרמי, יש מן הראשונים שסוברים שמדובר באותו הדין בדיוק ולשיטתם גרמא בנוזיקין פטור רק לשיטת מי שלא דן 'דינא דגרמי'.

⁹ בגמרא בבא קמא (נה ע"א) מחייב ר' יהושע מדיני שמיים ופטר מדיני אדם את השוכר עדי שקר להעיד (הגמרא מעירה שמדובר באדם השוכר עדים להעיד לחברו – כי לעצמו הוא יהיה חייב לשלם אפילו בדיני אדם). לכאורה זהו מקרה רגיל של גרמא בנוזיקין, שבו האדם פטור מתשלום, אלא שהתוספות על אתר מעירים שמדובר דווקא אם שכר את עדי השקר – אבל אם רק אמר להם לבוא להעיד, פטור אפילו בדיני שמיים, מפני שהוא חושב שלא ישמעו לו סתם כך. בעצם בעלי התוספות קבעו כי ישנה רמת מעורבות מינימלית במעשה כדי לאסור גרמא – אבל אם אין אפילו רמה זו, פטור אפילו בדיני שמיים, כלומר מותר לגמרי.

נוסף על שלוש השיטות האלו, מספר דפים לפני הסוגיה בבבא בתרא ישנה מימרה הקשורה באופן ישיר לסוגיה: "גרמא בנזיקין – אסור". מצד אחד נראה שאין עליה מחלוקת, אפילו לשיטת הפוטרים בגרמא – דבר שמעמיד את שיטת רבינא דווקא בפטור מהרחקה, ואף הוא לא מתיר לכתחילה.¹⁰

בין גרמא בשבת לגרמא בנזיקין

גם בדיני שבת וגם בדיני נזיקין אין היתר גורף לעשיית פעולה בגרמא – אלא שבעוד שבדיני שבת רוב הראשונים מתירים מעשה גרמא בתנאי שאינו מתכוון במחשבתו,¹¹ בדיני נזיקין, האיסור עומד בתוקפו מפני שגרמא בנזיקין אסור, למרות שאדם פטור.

שיטת רב אשי בבבא קמא מסבירה את הפער גם כשאנו כן מחייבים את האדם בשני המקרים. בשבת, החיוב נוצר על ידי "מלאכת מחשבת אסרה תורה", או כפי שניסח זאת השלטי גיבורים בשבת: על ידי שמתכוון לעשות מלאכה – ולכן במידה שאתה מתכנן (במחשבה) ומתכוון לעשות איסור, אז מעשה של גרמא יהיה חייב. לעומת זאת, רוב הראשונים מסבירים את חיוב גרמא בנזיקין על פי מידת הקשר שבין מעשה האדם אל הנזק, או כפי שניסח זאת הרמב"ם:

כל הגורם להזיק משלם נזק שלם מן היפה שבנכסיו כשאר כל המזיקין
(רמב"ם, נזקי ממון יד, ז).

כלומר בדיני נזיקין אנחנו בודקים את הקשר שבין מעשה האדם לנזק – בין אם התכוון לכך או לא – ובכך נחייבו.¹² כך גם רוב שיטות הראשונים שמחלקות בין גרמא לגרמי (מושג הדומה לגרמא, אך לדעת רוב הראשונים יש הבדל מהותי בינו

¹⁰ אולם אפשר לומר שהוא חולק אף על המימרה הזאת.

¹¹ יש לציין שרוב האחרונים מחמירים כשיטת הרמ"א על פי המרדכי, שגרמא בשבת מותרת רק במקום הפסד.

¹² הסמ"ע בחו"מ סימן שפ"ו והש"ך בחו"מ סימן תי"ח מסבירים שלדעת הרמב"ם אין חילוק בין גרמא לגרמי והוא פשוט מחייב כל אדם שגורם לנזק – אך קצות החושן בסימן שפ"ו חולק ואומר שיש הבדל בין גרמא לגרמי בשיטת הרמב"ם.

לביין גרמא ואכמ"ל),¹³ ולדעתם לא כל גרימת נזק מתחייבת, שכן גרמא בנוזיקין פטור, החיוב שכן קיים לשיטתם בגרמי נובע מיחס המעשה אל תוצאת הנזק.¹⁴

אם נרחיב את ההשוואה בין גרמא בשבת לגרמא בנוזיקין נראה שאופי החיוב והפטור הוא ברור – אחריות האדם על מעשיו. אולם בעוד שבדיני נזיקין אחריות זאת נובעת מעצם הגדרת המעשה וזיקתו אל התוצאה, בדיני שבת האחריות יכולה להיווצר מהמחשבה של האדם.

אני חושב שהחילוק בין אופי הדינים נעוץ בסוג האיסור. האיסור להזיק הוא דווקא איסור לגרום לתוצאה של נזק, כמו שכתב הרמב"ם: "הגורם להזיק" – מי שגרם לתוצאה של נזק. לעומת זאת, האיסור בשבת הוא: "לא תעשה כל מלאכה" (שמות כ, י) – איסור עשיית פעולה ייחודית ללא קשר לתוצאה, ועל פי הגמרא פעולה ייחודית שנעשית דווקא על ידי המחשבה: "מלאכת מחשבת".

הסברים חד משמעיים אלו בראשונים כי אחריות הנזק נמדדת על פי המעשה ולא על פי המחשבה מתיישבת עם הסברו של הרב אהרן ליכטנשטיין בנוזיקין.

מחשבה ומעשה בין אדם לחברו ובין אדם למקום

מהתבוננות במסקנות העיקריות שעלו בחלקים הקודמים, הן בדיני שבת והן בדיני נזיקין, נראה שברור לכולם שגרמא בשבת וגרמא בנוזיקין שונות במהותן, ובעקבות כך נוצר החילוק בין מחשבה ומעשה. ניסיתי להבין מהו אותו הבדל מהותי שמשנה את אופי הדין בין הדינים השונים. החילוק המרכזי שעלה לי הוא ההבחנה בין

¹³ וכך מוכן בשיטת ר"י בתוס' בב"ב דכ"ב ע"ב; רא"ש ב"ק פ"ט סי"ג; הרמב"ן בקונטרס דינא דגרמי ד"ה "ומעתה".

¹⁴ יש לציין את שיטת הריצב"א בתוס' בכ"ב דכ"ב ע"ב שמעמיד את גרמי בתורת קנס – ולכן לשיטתו החיוב לא נובע מהקשר בין המעשה אל תוצאת הנזק, אלא שמחייבים נזקים שכיחים. אולם גם לשיטתו אפשר לומר שזה רק בחילוק שבין גרמא לגרמי, אבל כדי לצאת מגדר נזק – הדבר תלוי במעשה.

המישור שבין אדם לחברו לבין המישור שבין אדם למקום – שבת כפרט במערכת שבין אדם למקום, לעומת נזיקין כפרט מתוך הדינים שבין אדם לחברו.¹⁵

מצוות השבת היא דוגמה מובהקת למצוות שבין אדם למקום. החיוב הראשון¹⁶ על מצוות השבת הוא בעשרת הדברות, בפרשת יתרו: "ויום השביעי שבת ליקוק אלהיך לא תעשה כל מלאכה" (שם). בפסוק זה נראה בכירור שעצם החיוב על שבת נובע מהקשר שלנו לקב"ה. בנוסף, הרמב"ן (שמות כ, ח) מסביר כי עשרת הדברות מחולקים כך שחמשת הדברות הראשונים הם חיובים או איסורים שקשורים לדינים שבין אדם למקום, ואילו חמשת הדברות האחרונים עוסקים בדינים שבין אדם לחברו. מתוך כך הוא מפליג בהסבריו על השבת כחלק מהמערכת שבין אדם למקום.

אולם אם דיני ממון קשורים לדיני בין אדם לחברו, נצטרך למצוא סימוכין לאיסור על פגיעה בזיקה הזאת, אך המקור לאיסור להזיק אינו ברור. בפרשת משפטים נכתבו מספר מקרים של פגיעה בממון, רכוש או אדם, בדרכי הזיק שונות, אלא שאין שום איסור כללי להזיק. הראשונים נחלקו מהו המקור לאיסור כללי זה – אולם כולם הביאו מקורות שבין אדם לחברו. הגדיל לעשות היד רמ"ה על מסכת בבא בתרא (דף כב):

דאסיר למגרם מידי דאתי מיניה היזקא לאינשי [...] משום ואהבת לרעך כמוך (יד רמ"ה, בבא בתרא כו ע"א).

לדעתו של היד רמ"ה האיסור לגרום נזק נובע בעצם מההגדרה הבסיסית ביותר להיותנו חברה – כי אנחנו אמורים לאהוב את רעינו, ולהזיק להם סותר את זה.

הסיבה שהחילוק בין גרמא בשבת לגרמא בנזיקין מתבטא בהבדל שבין מחשבה למעשה היא מפני שבכל אחד מסוגי העבירות, החטא הוא כלפי מישהו אחר – עבירות שבין אדם לחברו חוטאות כלפי הניזק, ועבירות שבין אדם למקום חוטאות

¹⁵ החילוק בין שתי הקטגוריות הללו מופיע במשנה במסכת יומא (ח, ט): "עברות שבין אדם למקום - יום הכיפורים מכפר, עברות שבין אדם לחברו - אין יום הכיפורים מכפר".
¹⁶ ישנם אזכורים קודמים של השבת – אך לא חיוב על מצוות השבת.

כלפי הקב"ה. דבר זה מוכח במשנה במסכת יומא :

דרש רבי אלעזר בן עזריה (ויקרא ט"ז) מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו
עבירות שבין אדם למקום יום הכפורים מכפר עבירות שבין אדם לחבירו
אין יום הכפורים מכפר עד שירצה את חברו (משנה, יומא ה, ט).
כשאדם חוטא לאדם אחר הוא נשפט בכלים אנושיים, שלא יכולים לבחון ולהוכיח
את עצם המחשבה. בדומה לכך נכתב במשפט הפלילי הישראלי על ידי השופט
אליעזר גולדברג :

הוכחת יסוד נפשי הינה משימה מורכבת, ולא בנקל ניתן לחדור לנבכי
נשמתו של האדם ולעמוד על צפונות ליבו (בג"ץ 2534/97 ח"כ יונה יחב נ.
פרקליטת המדינה, סעיף 12 14.5.97).

בית הדין הישראלי מציג בעיה מהותית בכל הקשור לדין אנושי – חוסר היכולת
להוכיח כוונה. לכן בית הדין (בענייננו) יכול לפסוק רק על פי מעשים בפועל,
ובמקביל לאסור אפשרות להגיע לידי נזק לאדם אחר, וממילא אין יכולת להתיר
גרמא בנזיקין מספק.¹⁷

כשאדם חוטא לקב"ה, לעומת זאת, הוא נשפט בכלים אלוקיים שיכולים לבחון את
מחשבותינו. הנביא ירמיהו (פי"א פ"כ) מייחד בכך את משפט הצדק של הקב"ה :
"וַיִּקְרָא צְבָאוֹת שֵׁפֶט צֶדֶק בְּחֶן כְּלִיּוֹת וְלֵב" (ירמיהו יא, כ). משפטו של הקב"ה הוא
צדק מוחלט משום שחשבויותיו של הקב"ה כוללים את כוונותיו של האדם.
ממילא, ישנם מקרים שיכולים להיות מותרים לגמרי – אם כוונותינו להיתר.

¹⁷ הרב אהרן ליכטנשטיין כבר עמד על הסכנה שטמונה בפטור מחיוב על גרמא בנזיקין בשיעוריו
על דינא דגרמי (עמ' 200) : "במציאות הטכנולוגית המתפתחת, גוברת בהתמדה היכולת להסב
נזקים, פיזיים או אפילו וירטואליים, של ממש בלי להתחייב [...] יוכל גנב למדן מבריק לתכנן
ולבצע שוד מושלם, בעזרת מערכת כלי פריצה של גרמא מבלי להסתכן, לדוגלים בשיטה זו, בנזק
ישיר או גרמי. הנתמיד בפטור תרחיש כזה על יסוד גרמא בנזיקין? [...] הבקשה שטוחה, הסמכות
קיימת, והעניינים נשואות. במידה ויעלה ביד גדולי הפוסקים לתקן בנידון, הם יצליחו לגדור פרצה
חברתית של ממש, ואף ישכילו, בד בבד להרים קרנה של תורה".

בין בית דין של מעלה ובית דין של מטה

בגמרא בבבא קמא (נה ע"ב) מונה ר' יהושע רשימה של מקרים, המזוהים כגרמא שהעושה אותם פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמיים, ונראה שאמירה זו מתנגשת באופן ישיר עם טענתי, שהרי הקב"ה מתערב בדיני אדם. אלא שאני חושב שר' יהושע לא חולק, אלא מדויק.

אמנם בדיני נזיקין הדינים נקבעים על פי דיני אדם, ולא בשמים היא – אלא שצריך לזכור: "לעולם יקוק דברך ניצב בשמים" (תהילים קיט, פט), דבריו משמשים כעמוד ענן שמנחה אותנו – שמחשבותינו יהיו נקיות מאיסור, אף אם אנחנו לא מתכננים לעשות מעשה של איסור שלא נתחייב בו.¹⁸ לעומת זאת, על פי מה שאמרנו, לכאורה לבית הדין האנושי אין היכולת לחייב את האדם סקילה או חטאת בדינים שתלויים במחשבת האדם, מפני שאי אפשר להוכיח את הכוונה, אלא בית הדין יכול לחייב רק במלאכות שכוונתן ברורה על פי המעשה. דבר זה מסביר מדוע מחלוקתם של ר"י ור"ש בדבר שאינו מתכוון היא בין איסור להיתר, אבל לדברי הכל פטור מחטאת.

סיכום

פתחתי את המאמר בבירור עיוני והלכתי בדיני גרמא בשבת, תוך השוואה בין שתי סוגיות שעוסקות בגרמא בכיבוי. מהסוגיה בדף קכ נראה שגרמא מותרת בשבת ואילו מהסוגיה בדף מז נראה שגרמא אסורה בשבת. הראשונים העלו הצעות שונות ליישוב הסוגיות, אולם כולם נותרו עם קושי, למעט שיטת השלטי גיבורים, שלדעתי היא שילוב שיטות רש"י והר"ן. לשיטתם גרמא בשבת תלויה במחשבתו של האדם – אם הוא מתכוון לעשות מלאכה, אז גם אותה הפעולה בגרמא תהיה אסורה, ואם הוא אינו מתכוון לעשות מלאכה, אז פעולת הגרמא תהיה מותרת

¹⁸ דוגמה מעניינת תהיה האיסור "לא תחמוד" שנמצא במחלוקת ראשונים האם מתחייב רק בעקבות המחשבה שלו, או שצריך לעשות מעשה. אולם לכל הדעות ברור שישנו איסור לחמוד במחשבה, מפני שכך נכתב בתורה.

אפילו בפסיק רישא.

לאחר מכן ניסיתי לברר את אופי הדין בגרמא בנזיקין על ידי התבוננות בשתי סוגיות שמשוות בין גרמא בשבת לגרמא בנזיקין. בשתי הסוגיות משווים בין דין גרמא כלשהו בנזיקין שנפטר, לדין של 'זורה ורוח מסייעתו' בשבת שחייב. הין מספר אמוראים שטענו שאכן אין הבדל בין דיני הגרמא בשבת לדיני הגרמא בנזיקין, אולם בנוסף היו שתי שיטות עקרוניות שטענו להבדל מהותי בין דיני שבת לדיני נזיקין.

מדברי רש"י על הגמרא בבבא קמא נראה כי ההבדל המהותי בין גרמא בשבת לגרמא בנזיקין הוא בכך שבדיני שבת נאסרה 'מלאכת מחשבת'; מונח זה מתיישב עם דעת השלטי גיבורים בדיני שבת. לעומת זאת, בדיני נזיקין אין הפרמטר המחשבתי הנ"ל – דבר שהביא את רוב הראשונים להגדיר את גרמא בנזיקין כדבר התלוי במעשה דווקא.

הבדל זה בין מחשבה למעשה נראה משכנע, ובפרק האחרון ניסיתי לעמוד על ההבדל המהותי בין דיני שבת לדיני נזיקין שהוביל לחילוק שבין מחשבה ומעשה. אפיינתי את דיני שבת כחלק ממערכת הדינים שבין האדם למקום ואת דיני הנזיקין כחלק מדיני האדם אל מול חברו – חלוקה זו הובילה אותי להתבונן במערכת השפיטה של כל אחד מהמנגנונים.

בדינים שבין אדם למקום, אנו נשפטים מול הקב"ה, שיכול לבחון את מחשבותינו וכוונתנו – לכן החיוב נוצר על ידי המחשבה שלנו. לעומת זאת, בדינים שבין אדם לחברו, בית הדין האנושי לא יכול להוכיח את מחשבתו של האשם, ולכן הוא נשפט על פי מעשיו. כפי שנאמר בספר דברים: "הנסתרות ליקוק אלהינו והנגלות לנו" (כ, כ).

לבסוף הצעתי שתי נגזרות מהצעה שלי: הראשונה היא על פי אמירותיו של ר' יהושע שמחייב בדיני שמים בנזיקין, שמחשבתו של האדם תמיד צריכה להיות לטובה, אף אם הוא לא נשפט על כך למעשה. השנייה היא שמחלוקתם של ר"ש

ור"י לגבי דבר שאינו מתכוון היא דווקא האם מותר או אסור, אבל חיוב ודאי אין כאן מפני שבית הדין האנושי לא יכול להוכיח כוונה.